

Print ISSN 2891-040X
Onlin ISSN 2891-1341
ijs.imamreza.ac.ir

Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences

Center for Applied Research in Religious
Propagation and Education

Understanding the Political Thought and Conduct of Imam Reza (A.S.) with Emphasis on the Perspective of the Supreme Leader

Mohammad Taghi Sazandegi¹ | Nematallah Safari Foroshani²

1. Assistant Professor, Department of Islamic History and Civilization, Dar al-Hikma Institute of Higher Education, Qom, Iran.

2. Professor, Department of Civilization and Contemporary History, Complex of History, Conduct, and Islamic Civilization, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. (Corresponding Author) Email: nematalah_safarifroshani@miu.ac.ir

Article info

Abstract

Article type:

Research Article

Received:

23 August 2024

In Revised form:

8 October 2024

Accepted:

16 November 2024

Published:

20 Desember 2024

This research examines the understanding of the political thought and conduct of Imam Reza (A.S.), with emphasis on the perspectives of the Supreme Leader. By posing the central question, "How did Imam Reza (A.S.) interact with Al-Ma'mun's policies after accepting the position of Crown Prince, and what were the constant principles of his political struggle within the framework of spatio-temporal conditions?", this article analyzes the Imam's behavior and political stances against the Abbasid rule. The research method employed in this study is descriptive-analytical, based on data collection from library sources and reliable historical and hadith texts. The findings indicate that Imam Reza (A.S.), with a deep understanding of the critical situation of his time, upon the forced acceptance of the crown princehood, never recognized the legitimacy of Al-Ma'mun's government. By setting conditions such as non-interference in executive affairs, he neutralized the conspiracy to legitimize Al-Ma'mun's rule. Furthermore, he utilized this position to explain the issue of Imamate, expand the communication network with the Shiites, and expose the true nature of the Abbasid rule. Ultimately, his conduct presents a model of wise political struggle and active resistance within the framework of apparent interaction.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Al-Ma'mun, Political Struggle, Crown Princehood, Abbasid Rule

Reference: Sazandegi, Mohammad Taghi; Safari Foroshani, Nematallah. (2024). Understanding the Political Thought and Conduct of Imam Reza (A.S.) with Emphasis on the Perspective of the Supreme Leader. *Imam Reza (A.S.) and Cotemporary Sciences*, 2(5), 31-62.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.426572.1042>

1. Introduction

The Imamate of Imam Reza (A.S.) coincided with one of the most complex and critical periods in Islamic history—the caliphate of the most capable Abbasid caliph, Al-Ma'mun. Al-Ma'mun's political position was extremely fragile due to internal conflicts with his brother, Al-Amin, and successive uprisings by the Alids. In such an atmosphere, Al-Ma'mun, by devising a strategic plan, moved the capital of the caliphate to Marv and, through insistence and threat, imposed the position of crown prince (wali al-'ahd) upon Imam Reza (A.S.). This seemingly friendly gesture was, in essence, a multi-faceted political maneuver aimed at legitimizing the illegitimate Abbasid rule, politically disarming the Imam, curbing the Alid uprisings, and gradually separating him from his popular base. Recognizing the importance of this critical juncture, this research delves into the political conduct (sirah) and thought of Imam Reza (A.S.) in confronting this intricate conspiracy. Relying on the analytical perspectives of the Supreme Leader as a complementary framework, it endeavors to reinterpret the Imam's strategy of interaction and resistance.

2. Research Objectives

The overarching goal of this research is to elucidate the political thought and conduct of Imam Reza (A.S.) in his encounter with the Abbasid rule, focusing on the period of the crown princehood and emphasizing the viewpoints of the Supreme Leader. The specific objectives of the research are:

To analyze the motives and hidden objectives of Al-Ma'mun behind proposing the crown princehood.

To explain the political strategy of Imam Reza (A.S.) regarding the imposition of the crown princehood and his apparent interaction with the caliphal apparatus.

To identify the constant principles of the Imam's political struggle within the framework of the spatiotemporal conditions of his era.

To examine the practical methods employed by the Imam to utilize the position of crown princehood for explaining the Imamate and expanding Shi'ism.

To present a practical model based on the Imam's sirah, informed by the analyses of the Supreme Leader, for confronting illegitimate political systems.

3. Methodology

This research has been conducted using a descriptive-analytical method with a library-based approach. The required data was collected through the study and anal-

ysis of primary historical and hadith sources (such as *'Uyun Akhbar al-Rida*, *Usul al-Kafi*, *Wasa'il al-Shi'a*) as well as contemporary analytical sources. The theoretical framework of the research is based on the "Theory of Imamate" in Shi'ism, which emphasizes the infallible leadership of the Imams (A.S.) and concepts such as "denying the legitimacy of oppressive rule," "dissimulation (taqiyyah)," and "wise political struggle." In this regard, the statements and analyses of the Supreme Leader have been used as a complementary part of the analytical framework. Content analysis technique was employed for data analysis, and narrations and historical reports were scrutinized with a critical approach, adhering to the principles of textual and chain criticism.

4. Findings

The findings of this research, extracted by citing reliable sources, indicate the following:

Conditional and Forced Acceptance of the Crown Princehood: Imam Reza (A.S.) only accepted the crown princehood under the threat of assassination and by stipulating the condition of "non-interference in the appointment/dismissal of officials and executive affairs," they neutralized Al-Ma'mun's plan for legitimization at its inception. They explicitly declared that they had accepted this position under duress.

Strategy of "Active Resistance within the Framework of Apparent Interaction": While present in the caliphal court, the Imam did not accept any executive responsibility and did not defend any of the government's actions. This stance demonstrated a model of passive resistance and political disarmament of the ruling power.

Utilizing the Position for Propaganda: The Imam used this position to achieve their lofty goals. Reciting the Hadith of the Golden Chain in Nishapur, expanding the communication network with the Shi'a, holding scientific debates, and explaining the issue of Imamate on a wide scale were among their most important actions, which strengthened the Shi'ite movement.

Explicit and Revelatory Positions: Despite being in the court, Imam Reza (A.S.) did not refrain from stating truths and criticizing Al-Ma'mun's performance. In response to the proposal of the caliphate itself, they challenged the legitimacy of Al-Ma'mun's rule with a compelling argument and, on various occasions, reminded others of its usurping nature.

Model of Interaction Based on Prophetic *Sirah*: The Imam's symbolic actions, such as taking the oath of allegiance (*bay'ah*) in the manner of the Prophet (S.A.W.W.) and preparing to lead the Eid prayer according to the method of the Imams (A.S.), emphasized the authenticity and continuity of the Prophetic *sirah* in their practice, standing in contrast to the methods of the Abbasid rulers.

The Failure of Al-Ma'mun's Conspiracy through the Imam's Divine Prudence: Contrary to Al-Ma'mun's goal, the period of Imam Reza's (A.S.) crown princehood not only did not lead to the weakening of Shi'ism but became a golden era for its expansion and intellectual-social influence, ultimately causing the complex conspiracy of the Abbasid caliph to fail.

5. Conclusion

The political *sirah* of Imam Reza (A.S.) during the period of the crown princehood embodies a wise model of "active resistance within the framework of apparent interaction." With a deep understanding of the critical conditions and relying on the foundations of Imamate, they were able to neutralize Al-Ma'mun's conspiracy for legitimization and political disarmament by conditionally accepting the crown princehood under duress. Simultaneously, they effectively utilized this position to advance their divine goals, including explaining the Imamate, spreading pure Shi'ite teachings, and strengthening the network of followers. The perspective of Ayatollah Khamenei, as an analytical framework, emphasizes the Imam's intelligence, clarity, and refusal to compromise even while interacting, and introduces this *sirah* as a practical model for struggling against illegitimate political systems in all eras.

Practical Applications and Suggestions:

Delineating a Model of Political Struggle: The *sirah* of Imam Reza (A.S.) can serve as a model for truth-seeking movements and resistance against tyrannical and arrogant governments.

Explaining an Islamic Lifestyle: The Imam's practical stances in rejecting a lavish lifestyle and emphasizing simplicity, even while holding the position of crown prince, offer profound lessons for officials and society.

Strengthening Historical Insight: This research helps strengthen the historical insight of the Shi'a community regarding how to preserve identity and advance goals under the most difficult circumstances.

Suggestions for Future Research:

A comparative study of the political *sirah* of Imam Reza (A.S.) with other Imams (A.S.) in their encounters with the ruling powers of their time.

A detailed examination of the cultural and scientific dimensions of the period of Imam Reza's (A.S.) crown princehood and its impact on Islamic civilization.

A more precise analysis of the role and positions of the specific companions of Imam Reza (A.S.) during this sensitive period.

A case study on how to apply the model of the Razavi *sirah* in contemporary Shi'a societies.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Al-Ma'mun, Political Struggle, Crown Princehood, Abbasid Rule, Ayatollah Khamenei.

شناخت اندیشه و سیره سیاسی امام رضا علیه السلام با تأکید بر دیدگاه مقام معظم رهبری

محمد تقی سازندگی^۱ | نعمت الله صفری فروشانی^۲

۱. استادیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، موسسه آموزش عالی دارالحکمه، قم، ایران.

۲. استاد گروه تاریخ تمدن و معاصر، مجتمع تاریخ، سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Email: nematalah_safarifroshani@miu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

در پژوهش حاضر، شناخت اندیشه و سیره سیاسی امام رضا علیه السلام با تأکید بر دیدگاه‌های مقام معظم رهبری، مورد بررسی قرار گرفته است. این مقاله با طرح این پرسش محوری که «امام رضا علیه السلام چگونه با سیاست‌های مأمون پس از قبول ولایت عهدی تعامل نمود و اصول ثابت مبارزه سیاسی ایشان در چارچوب شرایط زمانی و مکانی چه بود؟»، به واکاوی رفتار و مواضع سیاسی امام در برابر حکومت عباسی می‌پردازد. روش تحقیق به کار گرفته شده در این مطالعه، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر جمع‌آوری داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای و متون معتبر تاریخی و حدیثی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که امام رضا علیه السلام با درک عمیق از موقعیت بحرانی عصر خویش، با پذیرش اجباری ولایت‌عهدی، هرگز مشروعیت حکومت مأمون را به رسمیت نشناخت و با وضع شروطی همچون عدم مداخله در امور اجرایی، توطئه مشروعیت‌بخشی وی را خنثی نمود. همچنین، ایشان از این موقعیت برای تبیین مسئله امامت، گسترش شبکه ارتباطی با شیعیان و افشای چهره واقعی حکومت عباسی بهره برد. در نهایت، سیره ایشان الگویی از مبارزه سیاسی حکیمانه و مقاومت فعال در قالب تعامل ظاهری را ارائه می‌دهد.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۶/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۷/۱۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۸/۲۶

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۹/۳۰

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، مأمون، مبارزه سیاسی، ولایت‌عهدی، حکومت عباسی.

استناد: سازندگی، محمد تقی؛ صفری فروشانی، نعمت‌الله. (۱۴۰۳). شناخت اندیشه و سیره سیاسی امام رضا با تأکید بر دیدگاه مقام

مقام معظم رهبری. امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۲(۵). ۳۱-۶۲.

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijis.2025.426572.1042>

۱. بیان مسئله

بی تردید، اوضاع سیاسی در دوره خلافت مأمون (حک. ۲۱۸-۱۹۸ ق) ناآرام و بی ثبات بود. این بی ثباتی ریشه در منازعات میان امین و مأمون و در پی آن، اختلافات وابستگان و هواداران این دو برادر داشت که از دو جریان فکری و قومی متمایز ایرانی و عربی شکل گرفته بودند. در رأس این دو جریان، فضل بن ربیع به عنوان نماینده آرمان‌های عربی و فضل بن سهل به مثابه نماینده افکار و آرمان‌های ایرانی قرار داشتند که امور دو برادر را متأثر از گرایش‌های فکری و قومی خود هدایت می کردند (جعفری، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۴۵). خلافت مأمون با چالش‌های متعددی روبرو بود؛ از این رو، طرح ولایتعهدی امام رضا علیه السلام که با اهداف چندگانه‌ای صورت پذیرفت، به عنوان مهم ترین تدبیر سیاسی مأمون برای سامان بخشی به اوضاع قلمداد می گردید. اگرچه مأمون از طریق این سیاست توانست تا حدی بر اوضاع مسلط شده و طیفی از نیروهای سیاسی را اقناع کند، اما این اقدام نیز با مخالفت‌ها و نارضایتی‌های خاص خود مواجه شد. امام رضا علیه السلام در ابتدا دعوت وی را نپذیرفت، اما در نهایت با اصرار و به تعبیری دقیق تر، تحت اجبار مأمون، ولایتعهدی را پذیرفتند.

مبتنی بر هدف پژوهش، مقام معظم رهبری می فرماید: «اگرچه در زندگی مبارک ائمه علیهم السلام در طول ۲۵۰ سال دوران امامت، نقاط برجسته و ممتاز زیاد است که هر کدام از اینها درخور آن است که مورد تحلیل و توجه و تفسیر و بازیابی قرار بگیرد، ولی دوران امام هشتم علیه السلام یکی از برترین دوران‌ها در این زمینه است. شروع امامت امام هشتم علیه السلام در دوران سلطه قاهرانه هارون الرشید بود که بعد از شهادت مظلومانه موسی بن جعفر علیه السلام در زندان و فشار عجیبی که بر هر کسی که اندکی از خواسته‌های دستگاه حکومت سرپیچی می کرد برقرار بود. در یک چنین موقعیتی امام هشتم علیه السلام به امامت رسیدند» (خامنه ای، بیانات، ۱۳۹۳/۰۶/۱۶).

۲. پیشینه پژوهش

مطالعه سیره سیاسی امام رضا علیه السلام به ویژه در مقطع حساس ولایتعهدی، همواره مورد توجه پژوهشگران حوزه تاریخ اسلام و سیره ائمه اطهار علیهم السلام بوده است. در ادامه پژوهش‌های پیشین، آثار متعددی با رویکردهای مختلف به تحلیل ابعاد گوناگون این برهه تاریخی پرداخته‌اند. در میان آثار کلان نگر، کتاب «زندگانی سیاسی امام رضا علیه السلام» تألیف عاملی (۱۳۶۵)، به تفصیل به تحلیل شرایط سیاسی و مواضع امام پرداخته و زمینه تاریخی تعامل ایشان با خلافت عباسی را تبیین نموده است. اثر «سیره سیاسی امام رضا علیه السلام و تحلیل مسئله ولایتعهدی» نوشته کارخانه (۱۳۹۲) نیز به صورت ویژه به استراتژی امام در قبال پیشنهاد ولایتعهدی و پیامدهای

آن متمرکز شده است.

در حوزه تحلیل حکومتی و سیاست‌گذاری، کتاب «سیاست و حکومت در سیره امام رضا علیه‌السلام» اثر درخشه (۱۳۹۱)، به بررسی مبانی حکمرانی در سیره امام رضا علیه‌السلام و الگوهای تعامل با حاکمیت نامشروع پرداخته است. همچنین، «امام رضا علیه‌السلام، مأمون و موضوع ولایتعهدی» تألیف افتخاری (۱۳۹۸)، با نگاهی تحلیلی‌تر به انگیزه‌های مأمون و پاسخ‌های امام پرداخته است.

در بعد فرهنگی و علمی، «مناظرات امام رضا علیه‌السلام با علمای یهود» نوشته ابراهیم (۱۳۹۹)، به بخشی از فعالیت‌های علمی و فرهنگی امام در دوران ولایتعهدی پرداخته و ابعاد هویتی‌سازی امام را در تقابل با جریان‌های فکری عصر مورد بررسی قرار داده است. همچنین، اثر «محضر رئوف» (صهبا، ۱۴۰۰) با نگاهی ادبی-تاریخی، از منظر آیت الله خامنه‌ای به تبیین جایگاه معنوی و اجتماعی امام در میان مردم پرداخته است. در میان آثار تحلیلی معاصر، کتاب «همرزمان حسین علیه‌السلام» اثر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (۱۳۹۶) حاوی نکات تحلیلی ارزشمندی در زمینه سیره مبارزاتی ائمه علیهم‌السلام از جمله امام رضا علیه‌السلام است که می‌تواند به عنوان چارچوبی تحلیلی مورد استفاده قرار گیرد. با وجود غنای منابع پیشین، خلأ پژوهشی حاضر در عدم تمرکز نظام‌مند بر تحلیل مبتنی بر دیدگاه‌های مقام معظم رهبری در تبیین سیره سیاسی امام رضا علیه‌السلام است. این مقاله با اتکا به بیانات ایشان به عنوان چارچوبی تحلیلی، در صدد است تا با نگاهی نو به بازخوانی استراتژی تعامل و مقاومت امام در برابر دستگاه خلافت عباسی بپردازد و بدین ترتیب، گامی در جهت تکمیل ادبیات موجود در این حوزه بردارد.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

این پژوهش با هدف تبیین اندیشه و سیره سیاسی امام رضا علیه‌السلام در مواجهه با حکومت عباسی، به ویژه در دوره ولایتعهدی مأمون، و با تأکید بر دیدگاه‌های مقام معظم رهبری طراحی شده است. چارچوب نظری تحقیق، بر پایه «نظریه امامت» در مکتب تشیع استوار است که بر رهبری معصومانه ائمه علیهم‌السلام به عنوان جانشینان بلافصل پیامبر اسلام صلی الله علیه آله وسلم در امر هدایت دینی و سیاسی جامعه تأکید دارد. در این چارچوب، سیره سیاسی امام رضا علیه‌السلام به عنوان تجلی گاه امر امامت در شرایط خاص تاریخی، با محوریت مفاهیمی چون «مبارزه سیاسی»، «تقیه»، «نفی مشروعیت حکومت جور» و «ارتباط حکیمانانه با نظام سلطه» تحلیل می‌شود.

دیدگاه‌های مقام معظم رهبری به عنوان بخشی از چارچوب تحلیلی مقاله، نقش مکمل را ایفا می‌کنند. ایشان با تأکید بر جنبه‌های مبارزاتی و هوشمندانه سیره امام رضا علیه‌السلام، الگویی

برای «مقاومت در عین تعامل» و «افشای چهره حکومت‌های نامشروع» ارائه می‌دهند که در تحلیل تعاملات امام با مأمون به کار گرفته شده است. از نظر روش‌شناسی، این تحقیق از نوع «توصیفی-تحلیلی» است و داده‌های مورد نیاز آن با استفاده از «روش کتابخانه‌ای» و مطالعه اسناد و متون معتبر تاریخی، حدیثی و تحلیلی گردآوری شده است. در فرآیند تحلیل، از تکنیک «تحلیل محتوا» برای استخراج مضامین اصلی از بیانات امام رضا علیه‌السلام و نیز سخنان مقام معظم رهبری استفاده شده و با رویکردی انتقادی، روایات و گزارش‌های تاریخی مورد واکاوی و ارزیابی قرار گرفته‌اند. برای حفظ اعتبار علمی، تلاش شده است تا از منابع دست اول و معتبر شیعه و سنی بهره گرفته شود و در مواجهه با اخبار و روایات، اصول نقد تاریخی و سندی رعایت گردد. همچنین، با هدف دستیابی به تحلیلی منسجم و نظام‌مند، رفتارها و مواضع سیاسی امام در چارچوب شبکه مفهومی شامل «انگیزه‌های مأمون»، «استراتژی‌های امام» و «پیامدهای تاریخی» مورد بررسی قرار گرفته است. این چارچوب نظری و روشی، امکان درک عمیق‌تری از پیچیدگی‌های دوران امامت امام رضا علیه‌السلام و چگونگی مدیریت ایشان در بحران ولایتعهدی را فراهم می‌سازد و نقش الگویی سیره ایشان را در مواجهه با نظام‌های سیاسی غیرمشروع آشکار می‌کند.

۴. مفهوم شناسی

۴-۱. اندیشه سیاسی: در نزد منطق‌دانان، فکر یا اندیشه حاصل دو حرکت تعریف شده است: حرکت از مجهول مطلوب به سوی معلومات و از معلومات به سوی مجهول مطلوب برای روشن ساختن مجهول (مظفر، ۱۳۳۷، ص ۱۸) اندیشه سیاسی مجموعه آرای سیاسی نیست؛ بلکه حرکت ذهنی یا علمی برای کسب این آرا است. زمانی که سخن از اندیشه سیاسی یک مکتب یا یک شخص می‌رود، سه قسم اندیشه مدنظر است؛ الف) نحوه مواجهه با امر سیاسی؛ ب) تعیین مطلوب‌ها در مواجهه با امر سیاسی و نحوه تعیین مطلوب‌ها (اعم از این که مطلوب مجهول باشد یا نیاز باشد)؛ ج) نحوه یافتن پاسخ‌ها به مطلوب‌های سیاسی (اعم از این که این پاسخ علم به یک واقعیت سیاسی باشد یا تأسیس یک اعتبار سیاسی). (حسنی، ۱۳۸۶، ص ۳)

۵. امام رضا علیه‌السلام و خلفای معاصر

با توجه به اصطکاک فرهنگی جهان اسلام و غرب در پی نهضت ترجمه و همچنین تبلیغات گسترده فرق و مذاهب مختلف، عصر امام رضا علیه‌السلام از شرایط فرهنگی ویژه‌ای برخوردار بود. در این فضای پیچیده، وظیفه خطیر امام بیش از پیش نمایان شد و ایشان بر آن شدند تا سیره و

روش صادقین علیهما السلام را تداوم بخشند. حضور امام رضا علیه السلام در ایران را باید سرآغاز تحولی فرهنگی در میان مسلمانان، به ویژه ایرانیان، دانست. زندگی ایشان در ایران، فصلی مهم در تاریخ سیاسی شیعه محسوب می شود و این رویداد را می توان مرحله ای جدید برای استحکام و گسترش تشیع سیاسی قلمداد کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ص ۴۲۹-۴۲۸). شرایط پیچیده دوره امامت امام رضا علیه السلام در ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، ایشان را بر آن داشت تا با اتخاذ راهبردهایی متناسب با مقتضیات زمان، شیعیان را رهبری نمایند.

دوره امامت امام رضا علیه السلام با خلافت زیر کانه و سیاست مدارانه مأمون، کارآمدترین خلیفه عباسی، هم زمان بود. وی افزون بر تسلط بر علوم مختلفی چون فقه و فلسفه، در مدیریت و جهت دهی به جریانات سیاسی و اجتماعی تبصر و ویژه ای داشت (ابن ندیم، ۱۳۶۶، ص ۱۷۴). اگرچه تاریخ تصویر روشنی از ده سال زندگی امام هشتم علیه السلام در دوره هارون و پنج سال جنگ های داخلی میان خراسان و بغداد ارائه نمی دهد، اما با تدبیر می توان دریافت که امام در این دوره، همان مبارزه درازمدت اهل بیت علیهم السلام را که پس از واقعه عاشورا در تمامی ادوار تداوم یافته، با همان جهت گیری و اهداف اصیل پیگیری می کرده اند. (خامنه ای، پیام ها، ۱۸/۰۵/۱۳۶۳)

۱-۵. امام رضا علیه السلام در دوره خلافت هارون الرشید (حک. ۱۹۳-۱۷۰)

شروع امامت امام هشتم علیه السلام در دوران سلطه قاهرانه هارون الرشید بود. در روایت دارد که کسی از اصحاب گفت که این جوان، این فرزند موسی بن جعفر این مسئولیت را به عهده گرفته است در حالی که «وَسَيْفُ هَارُونَ يَقَطُرُ الدَّمَ» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۸، ص ۲۵۷) خون از شمشیر هارون می چکد (خامنه ای، بیانات، ۱۶/۰۶/۱۳۹۳).

هارون عباسی پس از شهادت امام کاظم علیه السلام، با احتیاط بیشتری با امام رضا علیه السلام رفتار می کرد. به نظر می رسد کاهش فشارهای مستقیم بر امام، ناشی از نگرانی هارون از پیامدهای سیاسی قتل امام پیشین بوده است؛ چنان که وی می کوشید مسئولیت آن واقعه را انکار کند. گزارش شده است که هارون در پاسخ به بدگویی کنندگان، از امام رضا علیه السلام گفته است: «آیا آنچه با پدرش کردیم کافی نیست؟! آیا می خواهید شمشیر بر کشم و همه علویان را از بین ببرم؟!» (ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۲۱۸).

در این دوره، امام رضا علیه السلام از فرصت پیش آمده استفاده کرده و با سهولت بیشتری با شیعیان ارتباط برقرار می نمود. ایشان با درک این موقعیت، شبکه های قطع شده ارتباطی را بازسازی نمود، در مدینه محافل علمی تشکیل داد و به ترویج معارف دینی پرداخت (مفید، ۱۴۱۲، ج ۲، ص

۲۴۵). با این حال، فعالیت‌های سیاسی امام در آغاز امامت، چنان صریح و پر شور بود که از یک سو، یاران نزدیک حضرت را نگران جان ایشان ساخت و از امام درخواست کردند که تقیه پیشه کند (مفید، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۲۵۵) و از سوی دیگر، درباریان و عاملان هارون را به هراس انداخت و موجب شد بارها نزد خلیفه از ایشان شکایت کنند (مفید، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۲۴۷-۲۴۶). امام رضا علیه السلام علی‌رغم هشدارهای اصحاب و سعایت‌های دشمنان، به فعالیت‌های روشنگرانه خود در باب اساسی‌ترین و جنجال‌برانگیزترین مسئله آن عصر، یعنی «رهبری امت»، ادامه داد و با صراحت و قاطعیت، جایگاه خود را به عنوان پیشوای راستین جامعه اسلامی تبیین نمود. دلیل این پافشاری، شرایط حساس امامت شیعی بود که از اطراف مورد هجوم فکری و سیاسی قرار داشت؛ در چنین موقعیتی، اگر امام به تثبیت و تحکیم مبانی امامت اقدام نمی‌کرد، دشمنان می‌توانستند ضربه‌های جبران‌ناپذیری به مکتب اهل بیت علیهم السلام وارد سازند. در نهایت، هارون در دوران خلافت خود، برای پسرش امین از مردم بیعت گرفت و مأمون را به عنوان جانشین بعدی تعیین کرد. وی سپس به همراه مأمون برای سرکوب شورش‌های خراسان عازم شرق شد و در همان منطقه درگذشت (محقق، ۱۳۵۰، ص ۵۸).

۲-۵. امام رضا علیه السلام در دوره خلافت امین (حک. ۱۹۸-۱۹۳)

پس از هارون، درگیری امین و مأمون بر سر جانشینی، فضای سیاسی را مصروف خود کرد. این کشمکش طولانی و جنگ داخلی بین دو برادر، در عمل آرام‌ترین دوره برای فعالیت شیعیان را فراهم آورد، چرا که دستگاه خلافت فرصت توجه و تعرض به امام رضا علیه السلام را نداشت. در این شرایط، امام توانستند ارتباط خود با شیعیان را بیش از پیش گسترش دهند (اصفهانی، ۱۳۸۹، ص ۴۷۳).

۳-۵. امام رضا علیه السلام در دوره خلافت مأمون (حک. ۲۱۸-۱۹۸)

مأمون در سال ۱۹۸ هجری خلافت را به دست گرفت و یکی از نخستین اقداماتش، انتقال موقت پایتخت از بغداد به مرو بود (یعقوبی، ۱۳۷۱، ص ۴۴۴). او در آغاز حکومت، می‌کوشید امور آشفته قلمروش را سامان دهد و به دلیل مشغله‌های فراوان، در کوتاه‌مدت توجهی به امام رضا علیه السلام نداشت. امام نیز از این فرصت پیش‌آمده استفاده کرده و به ساماندهی و تقویت فعالیت‌های فرهنگی و علمی شیعیان در مدینه و دیگر مناطق پرداختند. با این حال، این دوران آرامش چندان دوام نیافت و مأمون به زودی از نفوذ و حضور امام در مدینه احساس خطر کرد.

خلفای غاصب، اعم از اموی و عباسی، همواره بیشترین هراس را از خاندان رسول‌الله صلی الله علیه و آله وسلم داشتند؛ چرا که تمامی فضیلت‌های مشروعیت‌بخش را در ایشان متمرکز می‌دیدند. همین امر موجب می‌شد تا اهل بیت علیهم السلام را تحت شدیدترین فشارها قرار داده و در نهایت به شهادت برسانند. اما مأمون که ظاهری دوستانه برای خود ساخته و به اظهار علاقه به تشیع می‌پرداخت و از سوی دیگر، کارگزارانش عمدتاً ایرانی و دارای محبتی ویژه نسبت به خاندان علوی بودند، نمی‌توانست مانند پیشینیان خود-مانند هارون و منصور-امام را به زندان افکند یا آشکارا مورد آزار قرار دهد. از این رو، راهکار جدیدی اندیشید و تصمیم گرفت امام رضا علیه السلام را به مرو-پایتخت موقت خلافت-فراخواند و با طرح دوستی و تفاهم، ایشان را تحت نظارت مستقیم و کنترل شده خود قرار دهد (پیشوایی، ۱۳۷۸، ص ۴۷۶-۴۷۵).

در تمام مدت حکومت منصور، هادی، هارون و متوکل به شدت با شیعه و علویان برخورد می‌شد، شاید مأمون تنها استثنایی بود که کوشید علوی‌ها را از مردم جدا ساخته، و به عباسیان پیوند زند، تا از این طریق محبوبیت آنان کاسته و زمینه قیام‌های شیعی را از میان بردارد و می‌توان دعوت امام رضا علیه السلام به خراسان را در راستای چنین هدفی تفسیر کرد (طغوش، ۱۳۹۱، ص ۱۲۷). حضرت رضا علیه السلام در همین مدت نسبتاً کوتاه بیست ساله و در دوران اختناق شدید هارون، با نگاهی بلندمدت، به گونه‌ای حقیقت اسلام، تفکر ولایت و مکتب اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم را به گونه‌ای گسترش و عمق بخشیدند که دستگاه خون‌خوار دیکتاتور وقت از مواجهه با آن عاجز ماند و مجبور شد بر خلاف نقشه‌های اولیه خود، آن امام بزرگوار را به شهادت برساند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۲/۰۶/۲۶).

۶. ولایتعهدی امام رضا علیه السلام و سیاست چند بُعدی مأمون

بدون تردید، مسئله ولایتعهدی امام رضا علیه السلام از مهم‌ترین موضوعات در حیات سیاسی ایشان به‌شمار می‌رود و در عین حال، یکی از پیچیده‌ترین مباحث تاریخی، تحلیل و تبیین این رویداد و وقایع پس از آن است. امام رضا علیه السلام در این مقطع، در برابر یک آزمون تاریخی عظیم و یک نبرد پنهان سیاسی قرار گرفت که پیروزی یا شکست در آن می‌توانست سرنوشت تشیع را برای همیشه دگرگون کند (خامنه‌ای، پیام‌ها، ۱۳۶۳/۰۵/۱۸). در این بخش، انگیزه‌های مأمون و موضع‌گیری سیاسی امام در قبال تحمیل ولایتعهدی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱-۶. انگیزه‌های مأمون از طرح مسئله ولایتعهدی

مأمون با ظرافتی حساب‌شده، چنین القا می‌کرد که در پیشنهاد ولایتعهدی، خلوص نیت دارد

و صرفاً به دلیل باور به حقوق علویان و ارادت به امام علیه‌السلام دست به این اقدام زده است. با واکاوی شرایط سیاسی حکومت مأمون و ناچاری وی در مصالحه با نهضت‌های علوی و انعطاف در برابر اهل بیت علیهم‌السلام، می‌توان مهم‌ترین انگیزه‌ها و اهداف او از تحمیل ولایتعهدی به امام رضا علیه‌السلام را به این شرح خلاصه کرد: ۱. مهار و فرونشاندن قیام‌های علویان؛ ۲. ایجاد ارتباط نزدیک با امام رضا علیه‌السلام و در عین حال، جدا کردن تدریجی مردم از ایشان؛ ۳. تحت نظر گرفتن و خلع سلاح سیاسی کردن امام؛ ۴. جلب حمایت توده‌های مردم به نظام حکومتی؛ ۵. متهم ساختن امام رضا علیه‌السلام به ریاست‌طلبی و وابستگی به دنیا؛ ۶. اخذ اعتراف از علویان مبنی بر مشروعیت و قانونی بودن حکومت عباسیان؛ ۷. جلب اعتماد و محبت اعراب؛ ۸. تحکیم پایه‌های خلافت خود و کمرنگ کردن شخصیت و محبوبیت امام رضا علیه‌السلام (عاملی، ۱۴۲۶، ص ۱۹۳-۱۹۱؛ فضل‌الله، ۱۳۹۰، ص ۱۲۱-۱۱۸). بدین ترتیب، مأمون در پی آن بود تا پوشش و استتار مبارزات علویان را بردارد و امام را از عرصه مبارزه انقلابی به صحنه سیاست رسمی بکشاند و از این طریق، اثرگذاری نهضت تشیع را که به‌ویژه به دلیل فعالیت پنهانی، روزبه‌روز در حال افزایش بود، خنثی کند. با این اقدام، مأمون دو ویژگی مؤثر و نافذ را نیز از جریان علوی می‌گرفت؛ چرا که جامعه‌ای که رهبرش شخصیت برجسته دستگاه خلافت و ولیعهد پادشاه وقت باشد، نه مظلوم به‌شمار می‌رود و نه آن‌قدر است‌پیشین را داراست. این تدبیر می‌توانست اندیشه شیعی را نیز در زمره سایر عقاید و مکاتبی قرار دهد که در جامعه طرفدارانی دارند و آن را از مرز یک تفکر مخالف و ممنوعه - که هر چند برای حکومت مبعوض است، اما برای توده مردم به‌ویژه محرومان، جذاب و پرکشش برانگیز است - خارج سازد (خامنه‌ای، پیام‌ها، ۱۸/۰۵/۱۳۶۳).

۲-۶. موضع‌گیری امام رضا علیه‌السلام در برابر سیاست‌های مأمون

هنگامی که پیشنهاد ولایتعهدی در مرو به امام رضا علیه‌السلام ارائه شد، ایشان به‌صورت قاطعانه امتناع ورزیدند و تازمانی که مأمون به صراحت، امام را به قتل تهدید نکرده بود، آن را نپذیرفتند. این واقعیت به‌گونه‌ای گسترده منتشر شد که امام رضا علیه‌السلام حتی مقام خلافت را - که پیش از ولایتعهدی به ایشان پیشنهاد شده بود - نپذیرفته‌اند. (خامنه‌ای، پیام‌ها، ۱۸/۰۵/۱۳۶۳) لذا مشهور است که امام رضا علیه‌السلام فرمودند: «اگر خلافت به شما تعلق دارد و خداوند، آن منصب را برای شما قرار داده، جایز نیست لباسی را که خدا به تو پوشانده، از خود خلع کرده و در اختیار دیگری قرار دهی و اگر مال تو نیست، در این صورت جایز نیست آنچه را که مال تو نیست، به دیگران ببخشی» (ابن‌بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱۱، ص ۱۴۴).

پس از امتناع امام رضا علیه السلام از پذیرش خلافت، مأمون پیشنهاد ولایتعهدی را مطرح کرد، اما امام حتی از پذیرش این مقام نیز خودداری ورزیدند تا اینکه مأمون صراحتاً تهدید کرد که در صورت عدم پذیرش، ایشان را به قتل خواهد رساند (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۴۵). در نتیجه، امام به ناچار ولایتعهدی را پذیرفتند. در نخستین جلسه‌ای که به منظور معرفی رسمی ایشان تشکیل شد، امام خطاب به حاضران فرمودند: «به حق رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، ما حقی بر عهده شما و شما حقی بر عهده ما دارید؛ پس اگر شما حق ما را ادا کنید، ما نیز حق شما را ادا خواهیم کرد» (اصفهان، ۱۳۸۱، ص ۳۷۵). این موضع‌گیری هوشمندانه، دو هدف عمده را دنبال می‌کرد: آشکارسازی چهره واقعی مأمون برای مردم و اعلام این نکته که این مقام به صورت تحمیلی به ایشان عرضه شده است و همچنین آگاهی‌بخشی به افکار عمومی از نیت پنهان و توطئه‌های مأمون.

امام در تبیین دلیل پذیرش ولایتعهدی فرمودند: «خداوند آگاه است که قبول این مسئولیت تا چه اندازه برایم ناخوشایند بود؛ اما هنگامی که میان پذیرش آن و مرگ مخیر شدم، حفظ جانم را برگزیدم» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۴۳). همچنین در پاسخ به اتهامات مطرح شده مبنی بر علاقه به دنیا، فردی از امام پرسید: «ای فرزند رسول خدا، مردم می‌گویند شما با اینکه به دنیا زهد داشتید، چرا به این امر ولایتعهدی وارد شدید؟» امام فرمودند: «آیا نمی‌دانند هنگامی که یوسف علیه السلام به ضرورت، متولی خزائن مصر شد، به عزیز مصر گفت: مرا بر خزائن این سرزمین بگمار که من نگاهی امن و دانا هستم؟ من نیز به حکم ضرورت و با اکراه، این مسئولیت را پذیرفتم. گذشته از این، من وارد این مقام نشدم مگر همانند کسی که در آرزوی خروج از آن است» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۱۳۹). در موضعی دیگر، امام با استدلالی قیاسی، موقعیت خود را با حضرت یوسف علیه السلام مقایسه کرده و فرمودند: «بدان که عزیز مصر مشرک بود و حضرت یوسف پیامبر خدا و اما مأمون مسلمان و من وصی و جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، و در عین حال یوسف علیه السلام از عزیز مصر خواست که وی را سرپرست قرار دهد، زمانی که به وی گفت: «اجعلنی علی خزائن الأرضِ اِنِّی حفیظ علیکم» و مرا بر پذیرش ولایتعهدی مجبور کردند (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۱۳۸).

علی‌رغم برخورداری از عنوان ولیعهد و امکانات ظاهری دستگاه خلافت، امام چنان موضعی اتخاذ کردند که گویی مخالف و معترض به حکومت هستند. ایشان هیچ‌گونه دستوری صادر نکردند، مسئولیتی نپذیرفتند، مقامی نگرفتند و هرگز از اقدامات حکومت دفاع یا توجیهی ارائه ندادند. طبیعی است که عضوی از دستگاه حکومت که با اراده خود از همه مسئولیت‌ها کناره‌گیری می‌کند، نمی‌تواند حامی صدیق آن دستگاه باشد. مأمون این نقیصه را به خوبی درک می‌کرد و

پس از تحمیل ولایتعهدی، بارها کوشید با حیل‌های مختلف، امام را در امور اجرایی درگیر کند تا استراتژی مبارزه منفی ایشان را خنثی نماید، اما هر بار امام با هوشیاری کامل، این نقشه‌ها را بی‌اثر می‌ساختند (خامنه‌ای، پیام‌ها، ۱۸/۰۵/۱۳۶۳). پذیرش ولایتعهدی توسط امام مشروط به شروطی بود که مأمون را از اهدافش باز می‌داشت. امام تصریح کردند: «من این مقام را می‌پذیرم به شرط آن که در هیچ عزل و نصبی دخالت نکنم، هیچ قانونی را تغییر ندهم، هیچ سنتی را نشکنم و تنها از دور، ناظر و راهنمای تو باشم» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۱۴۵). بدین ترتیب، امام رضا علیه‌السلام با اکراه و اجبار، ولایتعهدی را پذیرفتند (طبری، ۱۳۷۵، ج ۷، ص ۱۳۹).

در نهایت، امام هشتم علیه‌السلام با تدبیری الهی بر مأمون چیره شد و او را در عرصه نبرد سیاسی‌ای که خود به راه انداخته بود، کاملاً شکست داد. نتیجه این بود که نه تنها تشیع تضعیف یا ریشه‌کن نشد، بلکه سال ۲۰۱ هجری (سال ولایتعهدی) به یکی از پربرکت‌ترین سال‌های تاریخ تشیع تبدیل گشت و جان تازه‌ای در کالبد مبارزات علویان دمیده شد. این موفقیت، مرهون تدبیر الهی و شیوه حکیمانانه‌ای بود که امام معصوم در این آزمایش بزرگ از خود نشان دادند (خامنه‌ای، پیام‌ها، ۱۸/۰۵/۱۳۶۳).

بررسی جزئیات ماجرای ولایتعهدی در منابع اهل سنت نیز مؤید آن است که امام در برابر نقشه‌های مأمون مقاومت کرده و در نهایت تحت اجبار و تهدید، آن را پذیرفته‌اند. از جمله شواهد این مدعا می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. امام در آغاز عهدنامه ولایتعهدی می‌فرمایند: «سپاس خداوندی را که هر چه بخواهد انجام می‌دهد و هیچ کس نمی‌تواند قضای او را رد کند... آنچه را سینه‌ها پنهان می‌دارند، می‌داند» (قلقشندی، ۱۴۲۷، ص ۳۰۵). این عبارات به وضوح حاکی از ناراضی‌تبی و اکراه امام است.

۲. محمد خواجه پارسای بخاری حنفی (متوفی ۸۲۲ ق) نقل می‌کند: «به خدا سوگند! پدرم از پدرانم برایم روایت کرد که امام رضا علیه‌السلام به مأمون فرمود: من پیش از تو، مظلوم از دنیا خواهم رفت... سپس مأمون بسیار اصرار کرد و امام با گریه و ناراحتی ولایتعهدی را پذیرفت» (قدوزی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۱۶۷).

۳. احمد امین مصری نیز می‌نویسد: «امام رضا علیه‌السلام به این کار مجبور شد، امتناع کرد، سپس آن را پذیرفت» (امین عاملی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۲۹۴).

۴. هنگامی که یکی از اطرافیان امام به مناسبت ولایتعهدی اظهار خوشحالی کرد، امام به او فرمودند: «دلت را به این امر ظاهری که می‌بینی مشغول مساز و خوشحال مباش؛ زیرا این کار سرانجامی ندارد» (مالکی، ۱۴۲۱، ص ۳۹۲). روایات مشابه دیگری نیز وجود دارد که به همین موارد بسنده می‌شود.

۳-۶. سؤالات متناقض

بررسی دقیق جریان ولایتعهدی، ما را با مجموعه‌ای از پرسش‌های متعارض و نقاط ابهام‌آمیز مواجه می‌سازد. اگر فرض مأمون بر اخلاص در واگذاری ولایتعهدی و باور به شایستگی بی‌بدیل امام رضا علیه‌السلام بود، طرح چنین پرسش‌هایی اساساً موضوعیت نمی‌یافت:

۱. دلیل انتقال اجباری و تحت‌الحفظ امام رضا علیه‌السلام از مدینه به مرو چه بود؟ در حالی که مأمون می‌توانست در همان مرو، خطبه‌ای به نام امام بخواند یا منطقی‌تر آن که خود به مدینه سفر کرده و حکومت را به ایشان پیشنهاد دهد.

۲. چرا مسیر حرکت امام از مسیرهای دشوار بصره، اهواز و فارس تعیین شد و از مسیرهای کوتاه‌تر و امن‌تری مانند کوفه و قم - که استقبال گسترده‌تری از ایشان می‌شد - اجتناب گردید؟

۳. اگر انگیزه مأمون ایمانی و خالصانه بود، چرا در برابر امتناع اولیه امام، به تهدید و اجبار متوسل شد و ایشان را وادار به پذیرش ولایتعهدی کرد؟

۴. شرط عدم دخالت امام در امور سیاسی و حکومتی - که مأمون آن را پذیرفت - تا چه اندازه می‌توانست گره‌گشای مشکلات جامعه اسلامی باشد؟ به‌ویژه با توجه به اینکه امام بیست سال از مأمون مسن‌تر بودند و طبیعی بود که پیش از او وفات یابند.

۵. چرا مأمون با اصرار فراوان از امام خواست نماز عید را اقامه کنند، اما در آخرین لحظات مانع از برگزاری آن شد و نخواست که توجه توده مردم به امام معطوف گردد؟

۶. دلیل مأمون برای اجبار امام به ترک مرو و همراهی با کاروان خلافت در سفر به بغداد چه بود؟ چرا اجازه نداد امام در مرو بماند؟

۷. چرا مأمون پس از شهادت امام رضا علیه‌السلام، مقام ولایتعهدی را به امام جواد علیه‌السلام واگذار نکرد؟

این پرسش‌ها، اگرچه در نگاه نخست ساده به نظر می‌رسند، اما با واکاوی عمیق زمینه‌های شکل‌گیری آنها، می‌توان به انگیزه‌های واقعی مأمون پی برد (محقق، ۱۳۵۱، ص ۱۴۱-۱۳۸). در این میان، علامه سیدجعفر مرتضی‌عاملی، انگیزه اصلی مأمون را مسائل و بحران‌های سیاسی روز حکومت وی می‌داند و معتقد است برای درک این وضعیت پیچیده، باید مشکلات پیش‌روی خلافت عباسی و گزینه‌های موجود در برابر مأمون را به دقت تحلیل و بررسی نمود (عاملی، ۱۴۲۶، ص ۱۸۰-۱۵۰).

۴-۶. علت انتخاب خراسان

انتخاب خراسان به عنوان پایگاه حکومتی مأمون می‌تواند برآمده از عوامل و انگیزه‌های متعددی باشد که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. **پیشینه مبارزاتی:** خراسان به دلیل دوری از مرکز خلافت در بغداد، همواره کانون قیام‌های ضد اموی بود. حتی در نهضت ابو مسلم خراسانی و جنبش‌هایی که به سود عباسیان سازمان یافت، ایران و به‌ویژه خراسان نقشی محوری و تعیین‌کننده ایفا کرد.

۲. **گرایش‌های علوی:** مردم خراسان به طور عام و علویان ساکن در آن به طور خاص، بر این باور بودند که اهل بیت علیهم السلام از هر کس دیگری برای تصدی خلافت شایسته‌ترند و عباسیان را مسئول آزار و شکنجه علویان می‌دانستند.

۳. **تثبیت حکومت:** پیامدهای منفی ناشی از کشته شدن امین و فشارهای جناح‌های مختلف بنی عباس بر مأمون، او را ناگزیر کرد تا برای استحکام بخشیدن به پایه‌های حکومت خود، خراسان را به عنوان کانون قدرت جدید برگزیند.

۴. **عدم مقبولیت در میان اعراب:** مأمون در بین اعراب از مقبولیت چندانی برخوردار نبود، چرا که مادر، پرورش‌دهنده و بسیاری از کارگزاران اصلی او غیر عرب بودند. این موضوع با تعصبات قومی شدید اعراب- که بر خلاف تعالیم قرآن و سیره پیامبر صلی الله علیه آله و سلم، سایر اقوام را زیر دست می‌خواستند- سازگاری نداشت. به‌ویژه آن که ایرانیان با نشان دادن استعدادی شگرف در عرصه‌های علمی و سیاسی، عرصه را بر عناصر متعصب عرب تنگ کرده بودند (عاملی، ۱۴۲۶، ص ۱۸۰؛ پیشوایی، ۱۳۷۸، ص ۴۸۴).

استراتژی سیاسی امام رضا علیه السلام در برابر مأمون					
*	مؤلفه استراتژیک	اقدامات و مواضع امام رضا علیه السلام	هدف امام	واکنش مأمون	نتیجه و تأثیر
۱	پذیرش ولایتعهدی	پذیرش اجباری با شرط عدم دخالت در امور اجرایی	خنثی‌سازی مشروعیت‌بخشی حفظ جان شیعیان	اصرار و تهدید به قتل	شکست نقشه مشروعیت‌بخشی مأمون
۲	تعامل ظاهری	عدم شرکت در عزل و نصب عدم صدور دستور	عدم صدور دستور جلوگیری از انتساب عملکرد حکومت به امام	تلاش برای درگیر کردن امام در امور اجرایی	حفظ استقلال سیاسی امام
۳	بهربرداری تبلیغی	بیان حدیث سلسله‌الذهب گسترش شبکه شیعیان	گسترش شبکه شیعیان تبیین امامت و معارف شیعه	احساس خطر و محدودسازی ارتباطات	گسترش نفوذ فکری و اجتماعی تشیع
۴	مواضع صریح و افشاگرانه	نقد عملکرد مأمون، مقایسه خود با یوسف علیه السلام	افشای چهره واقعی حکومت	خشم و نارضایتی پنهان	آگاهی بخشی به افکار عمومی
۵	مقاومت نمادین	روش بیعت به سبک پیامبر(ص)	اقامه نکردن نماز عید تأکید بر تبعیت از سیره نبوی	ترس از محبوبیت امام و لغو نماز	تقویت الگوی مبارزه منفی

۷. تحلیل مواضع امام رضا علیه السلام در برخورد با حکومت و متولیان

امام رضا علیه السلام اگرچه در ظاهر و در مقام گفتار، ولایتعهدی را پذیرفتند، اما در عمل، مسئولیتی را نپذیرفتند؛ چراکه شرط کردند هیچ مسئولیت اجرایی نداشته و در امور حکومتی مداخله نکنند. مأمون نیز این شرط را پذیرفته بود، اما گاه می‌کوشید تا برخی امور را به امام تحمیل کرده و ایشان را به ابزاری برای پیشبرد اهداف خود تبدیل کند. در برابر این تلاش‌ها، امام به شدت مقاومت کرده و هرگونه همکاری با دستگاه خلافت را رد می‌کردند. در ادامه، به برخی از مهم‌ترین مواضع ایشان در برابر حاکمیت اشاره می‌شود:

۱-۷. امام رضا علیه السلام و مشورت‌دادن به مدیران و مسئولان

«مشورت» در اسلام از جایگاهی رفیع برخوردار است. قرآن کریم در آیاتی بر اهمیت آن تأکید می‌ورزد، از جمله می‌فرماید: «وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ؛ وَكَسَانِي كَمَا دَعَوْتَ رُوحَكَ كَرِهْتَ لِرَبِّهِمْ إِذْ دَعَوْهُمْ إِلَى صَدْرِكَ بِالْحَقِّ لِيُحْكُمَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي الْآنحِقَابِ» (شوری ۳۸). با توجه به مفهوم مشورت، معنای آیه این گونه است که مؤمنان، پیش از انجام هر کاری، درباره آن با یکدیگر تبادل نظر می‌کنند؛ تا رأی صحیح را به دست آورده و با دقت در آن عمل کنند و برای این منظور، به خردمندان و صاحبان اندیشه رجوع می‌کنند. در حقیقت، هیچ پشتیبانی همچون مشورت وجود ندارد، چرا که مشورت، عین هدایت است. به طور معمول، افرادی که امور خود را با مشورت پیش می‌برند، کمتر دچار خطا می‌شوند؛ زیرا بهره‌گیری از خرد، تجربیات و دیدگاه‌های دیگران، آنان را آگاه‌تر و مصون از اشتباهات فاحش می‌سازد. در مقابل، کسانی که دچار استبداد رأی هستند و خود را از راهنمایی دیگران بی‌نیاز می‌دانند، هر چند از نظر فکری توانمند باشند، غالباً در معرض لغزش و اشتباه قرار خواهند گرفت. امام رضا علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «لَمَّا ذَكَرَ عِنْدَهُ ابُوهُ؛ كَانَ عَقْلُهُ لَا تَوَازَى بِهِ الْعُقُولُ وَ رُبَّمَا شَاوَرَ الْأَسْوَدَ مِنْ سُوْدَانِهِ فَقِيلَ لَهُ تَشَاوُرٌ مِثْلَ هَذَا فَقَالَ: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى رُبَّمَا فَتَحَ عَلَيَّ لِسَانَهُ؛ حَسَنَ بَنِ جَهْمٍ گوید: امام رضا علیه السلام در بسیاری از اوقات با یکی از غلامان سیاه پوست خود مشورت می‌کرد. به آن حضرت گفته شد: آیا با چنین کسی مشورت می‌کنی؟! در پاسخ فرمود: «چه بسا خدای تبارک و تعالی مشکل را به زبان چنین شخصی برطرف کند.» (برقی، بی‌تا، ص ۶۰۱) بسیاری اوقات درباره مزرعه یا باغ آن حضرت را راهنمایی می‌کردند و ایشان به آن عمل می‌نمود.

معمربن خلاد گوید: «یکی از غلامان امام رضا علیه السلام به نام سهر وفات یافت. امام به معمر فرمود:

«شخص بافضیلت و امانتداری را به من معرفی کن» معمر گوید: «در پاسخ گفتم: من کسی را به شما معرفی کنم؟!» حضرت با حالت شبیه شخصی غضبناک فرمود: «پیامبر خدا صلی الله علیه آله وسلم با یارانش مشورت می کرد و بعد درباره آنچه که می خواست، تصمیم می گرفت» (برقی، بی تا، ص ۶۰۱).

بنابراین، پس از انتقال موقت مرکز خلافت از بغداد به مرو توسط مأمون (حک. ۲۱۸-۱۹۸ ق)، امام رضا علیه السلام تنها برای مدتی کوتاه و با شرط عدم مداخله در امور سیاسی و اداری، سمت ولایتعهدی را عهده دار شدند. طبیعی است که در این دوره، ایشان مواضع و رویکردهای مشخصی در قبال حکومت اتخاذ کردند. حتی در مواردی که مأمون در خصوص مسائل کلان حکومتی - مانند انتخاب مرکز خلافت بین مرو یا بغداد - از امام مشورت می خواست، ایشان با بیانی روشن و حکیمانه، بازگشت به بغداد را به وی توصیه می کردند. امام در تبیین این توصیه، والی و خلیفه را به عمود خیمه تشبیه می فرمودند که باید در مرکز باشد و در دسترس همگان قرار گیرد (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۱۷۱).

روایتی از ابن نجار نقل شده است که نوعی مشاوره دادن امام رضا علیه السلام را در مسائل امنیتی و سیاسی نشان می دهد: «زمانی که مأمون و امام رضا علیه السلام در کنار هم نشسته بودند، فضل بن سهل وارد شد و گفت: «در مرز فلان جا، فلان شخص ترکی را به عنوان والی گماردم» امام رضا علیه السلام فرمود: «صلاح امام مسلمین نیست که در مرزهای مسلمانان، شخصی از اسرای همان منطقه را بگمارد، زیرا حتی اگر دین او مخالف دین آنان باشد، وطن دوستی او سبب شفقت بر اهالی و رعایت مصالح آنها می گردد» مأمون گفت: «این سخن را باید با آب طلا نوشت» (خطیب بغدادی، بی تا، ج ۱۹، ص ۱۳۶).

۲-۷. انتقاد از حاکمیت

امام رضا علیه السلام در طول سفر به مرو، با ارسال قاصدانی به سوی جوامع شیعی، شبکه ارتباطی منظمی با پیروان خود برقرار کردند و از هر فرصتی برای ترویج معارف ناب شیعی بهره می جستند. نمونه برجسته این تلاش ها، بیان حدیث سلسله الذهب در نیشابور بود که به عنوان رویدادی تاریخی و پر معنا در منابع ثبت شده است (خرمشاهی، بی تا، ج ۶، ص ۱۷۵). پس از ورود به مرو، امام با اتخاذ مواضع عملی، سبک زندگی و حکمرانی حاکمان را بدون نقد مستقیم در گفتار - در میدان عمل به نقد کشیدند. ایشان با خودداری از سکونت در کاخ حکومتی، در عمل به نحوه حکومت داری که به نام اسلام و جانشینی پیامبر صلی الله علیه آله وسلم انجام می گرفت، اعتراض کردند. این رفتار امام، تقابلی آشکار با شیوه زندگی متکبرانه و تجملاتی بود که در پوشش خلافت اسلامی

رواج یافته بود. مأمون به خوبی از تأثیرات ویرانگر این مواضع نمادین بر مشروعیت حکومت خود آگاه بود و همین امر، از جمله عواملی بود که در نهایت به شهادت امام انجامید.

در ادامه، مهم‌ترین مواضع امام رضا علیه السلام در برابر حکومت مأمون بررسی می‌شود:

۱. امام علیه السلام در برخی موارد به صراحت از اعمال مأمون خرده می‌گرفت؛ از جمله انتقادی که به مأمون داشت، پیشروی نظامی در کشورهای غیر اسلامی بود، که خطاب به مأمون چنین فرمود: «چرا به فکر امت محمد نیستی و به اصلاح امور آنها نمی‌پردازی؟!» (عطار دی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۷۴)

۲. امام رضا علیه السلام از وضع نابسامان مدینه در زمان مأمون به خشم آمده بود، روزی بر آشفتگی و خطاب به او فرمود: «تو امور مسلمانان را ضایع ساختی و کار آنان را به افرادی تفویض کردی که بر اساس احکام الهی با مردم رفتار نمی‌کنند و تو این شهر را که بیت‌الهیجره و فرودگاه وحی خداست مهجور ساختی، مهاجران و انصار در دوره حکومت تو از سوی دیگران مورد ستم واقع می‌گردند و در این دوره حقی رعایت نمی‌شود، روزگار بر مظلوم سخت می‌گذرد و اینان دچار رنج و تعب فراوان شده‌اند. پس ای خلیفه! درباره‌ی امور مسلمانان از خداوند بترس و به بیت‌النبوه و پناهگاه مهاجران و انصار برگرد» (عطار دی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۶).

۳. امام رضا علیه السلام در مواضع مختلف، به شیوه‌های مستقیم و غیر مستقیم، نظر خود را درباره غاصب بودن مقام خلافت توسط مأمون ابراز می‌کردند. نمونه بارز این رویکرد، در پاسخ ایشان به دو نفری که درباره حکم نماز در سؤال کردند، آشکار است. هنگامی که از امام پرسیدند آیا در این سفر نمازشان قصر است یا کامل، امام به نخستین فرد - که قصدش زیارت امام بود - فرمودند: «بر تو واجب است نماز را دو رکعتی به جا آوری، زیرا قصد تو از این سفر، دیدار من بوده است.» اما به فرد دوم - که هدفش ملاقات با سلطان (مأمون) بود - فرمودند: «بر تو واجب است نماز را تمام بخوانی، زیرا قصد تو از این سفر، دیدار سلطان بوده است» (حرعاملی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۵۱۰).

این تفاوت در حکم، به وضوح نشان می‌دهد که امام رضا علیه السلام، مأمون را حاکمی ظالم و غاصب می‌دانستند، به گونه‌ای که قصد سفر برای دیدار او را - برخلاف زیارت امام - عملی ناپسند و موجب تکلیف شرعی سنگین‌تر می‌شمردند. ایشان در این موضع، بدون هیچ‌گونه محافظه‌کاری و با قاطعیت کامل، تمایزی اساسی بین مرجعیت مشروع خود و حاکمیت نامشروع مأمون قائل شدند.

۴. روابط امام رضا علیه السلام و مأمون شاهد برخوردهایی بود که خلیفه را به شدت خشمگین می‌ساخت، هر چند او واکنش آشکاری نشان نمی‌داد. امام همواره با صراحت و جدیت، بدون تملق یا چاپلوسی، به انتقاد از اقدامات مأمون می‌پرداخت. نمونه‌ی اعلای این صراحت، در پاسخ امام

به پیشنهاد خلافت از سوی مأمون تجلی یافت؛ هنگامی که مأمون گفت: «می‌خواهم از خلافت کناره‌گیری کرده و آن را به تو واگذار نمایم و با تو بیعت کنم»، امام بی‌درنگ و بدون هیچ ابهامی پاسخ دادند: «اگر این خلافت از آن توست و خداوند آن را برای تو مقرر کرده است، جایز نیست که لباسی را که خدا بر تو پوشانده است، از تن بیرون آوری و به دیگری بپوشانی و اگر خلافت از آن تو نیست، جایز نیست چیزی را که از آن تو نیست به من بدهی» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۳۹). این پاسخ کوبنده، هم بر مشروعیت الهی مقام امامت تأکید داشت و هم ادعای خلافت مأمون را به چالشی بنیادین می‌کشید.

۵. پس از آن که مأمون پیشنهاد ولایتعهدی را داد و امام علیه‌السلام با اکراه و اجبار آن را پذیرفت به مأمون فرمود: «تو از این طریق می‌خواهی به مردم بگویی یقیناً علی بن موسی الرضا از دنیا روی برنتافت، بلکه این دنیا بود که از او روی گرداند، آیا نمی‌بینی چگونه ولایتعهدی را قبول کرد؟!» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۳۹). در اینجا مأمون ناراحت و خشمگین شد و فریاد زنان گفت: «تو همیشه مرا با چیزی مواجه می‌سازی که از آن متنفرم، تو از من ایمن شدی، به خدا قسم باید ولایتعهدی را قبول کنی و الا مجبور می‌کنم و اگر قبول نکنی گردنت را می‌زنم» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۴۰).

مأمون در گفتگویی به امام رضا علیه‌السلام گفت: «ای ابوالحسن! در مورد چیزی اندیشیدم و به نتیجه صحیحی رسیدم. من در نسب خود و نسب تو تأمل کردم و دریافتم که هر دو در فضیلت یکسان هستیم و تفکیک شیعیان میان ما، تنها از روی تعصب و هوس است». امام در پاسخ فرمودند: «این سخن پاسخی دارد؛ اگر بخواهی برایت بیان کنم و اگر نخواهی خودداری خواهم کرد». مأمون اصرار کرد که نظر امام را بداند. سپس امام با استدلالی قاطع اثبات کردند که علویان سزاوارتر و به پیامبر صلی الله علیه آله وسلم نزدیک‌ترند. ایشان فرمودند: «تو را به خدا سوگند، اگر خداوند پیامبرش محمد صلی الله علیه آله وسلم را برانگیزد و او از پشت آن تپه به سوی ما بیاید و از دختری خواستگاری کند، آیا دختری را به ازدواج او درمی‌آوری؟» مأمون پاسخ داد: «پاک است خدا! آیا کسی هست که به رسول خدا صلی الله علیه آله وسلم رغبت نداشته باشد؟» امام رضا علیه‌السلام فرمودند: «آیا گمان داری که او می‌تواند از دختر من خواستگاری کند!؟» مأمون ساکت شد و راهی برای نزدیکی خود به پیامبر صلی الله علیه آله وسلم پیدا نکرد، زیرا امام دلیلی آورده بود که هیچ شک و انکاری در آن راه نداشت و آن اینکه فرزندان حضرت فاطمه سلام الله علیها و فرزندان آنها همه به پیامبر صلی الله علیه آله وسلم محرم‌اند. بنابراین مأمون گفت: «به خدا شما نزدیک‌ترین کس به رسول خدا صلی الله علیه آله وسلم هستید تا ما». شایستگی

اهل بیت پیامبر علیهم السلام به خلافت به دلیل نزدیکی آنها به پیامبر صلی الله علیه آله وسلم نیست، بلکه به دلیل توانایی، استعداد و علم آنها نسبت به چیزهایی است که جامعه در تمام زمینه‌های اداری و اقتصادی به آن نیاز دارد (کراجکی، ۱۴۱۰، ۱۶۶). شواهد تاریخی و روایی گواهی می‌دهند که امام رضا علیه السلام در بیان حقایق و مواضع اصیل اسلامی، هراسی از مأمون به خود راه نمی‌دادند و در بسیاری از موارد، پاسخی چنان قاطع و مستدل به وی می‌دادند که خلیفه را سخت متأثر و ناراحت می‌ساخت. ایشان در جلسات خصوصی، مأمون را نصیحت کرده و از عذاب الهی بیم می‌دادند و او را به دلیل اعمال ناشایستش مورد سرزنش قرار می‌دادند. هرگز تملق و چاپلوسی در رفتار امام راه نداشت و مأمون نیز اگرچه در ظاهر، اندرزه‌های ایشان را می‌پذیرفت، اما در باطن از شیوه برخورد صریح و بی‌پروای امام، به شدت خشمگین و آزرده خاطر می‌شد (مفید، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۶۹). موضع‌گیری امام رضا علیه السلام، در امتداد سیره نبوی، دعوتی آشکار از امت اسلامی بود تا دستگاه حکومتی مستبد و خودکامه‌ای را که بر سرنوشت آنان چنگ انداخته بود، به درستی بشناسند و مورد ارزیابی انتقادی قرار دهند. این موضع، هم‌زمان اشاره‌ای به نادرستی و بطلان اقدامات حاکمان وقت بود و هم بیانی روشن از احکام ناب و ارزش‌های اصیل اسلامی به شمار می‌رفت (فضل الله، ۱۳۹۰، ص ۱۵۰).

۳-۷. عدم همکاری امام رضا علیه السلام و شیعیان با حکومت جور

پیام زندگی پرماجرایی علی بن موسی الرضا علیه السلام، مبارزه‌ای خستگی‌ناپذیر و دائمی در برابر ستم است (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۳/۰۹/۰۳). حکومت خاندان بنی عباس که در روایتی از امام رضا علیه السلام به حکومت فراعنه تعبیر شده، بقایش نه از روی مشروعیت، بلکه به عنوان مهلتی از سوی خداوند و به دلیل در اختیار داشتن نهادهای اداره جامعه و انحصار در مدیریت سیاسی جهان اسلام تلقی می‌گردد (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۲۵). بر این اساس، حتی اگر حاکمی از طریق قهر و غلبه به قدرت رسیده باشد، در قبال مردم وظایفی دارد که باید به آن پایبند باشد. این وظایف از دیدگاه امام رضا علیه السلام شامل رفتار عادلانه، راستگویی و صدور احکام عادلانه است (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۴۵۴). ایشان تأکید می‌فرمایند که «به کارگیری عدل و احسان، موجب دوام نعمت است» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۲۶) و هر حاکمی که مسیر ظلم در پیش گیرد، در حقیقت زمینه سقوط خود را فراهم ساخته است. این مفهوم، یادآور سخن حکیمانه‌ای است که می‌گوید: «حکومت با کفر قابل دوام است، اما با ظلم پایدار نخواهد ماند» (ماوردی، ۱۴۲۱، ص ۱۵۵).

امامان معصوم علیه السلام هرگز با حکومت‌های جور اموی و عباسی در ستم‌هایشان بر مردم، به‌ویژه شیعیان، همراهی نکردند. دلیل این امر، انحراف این حکومت‌ها از شیوه اصیل حکومت‌داری در

اسلام و فاصله گرفتن از بنیادی‌ترین اصول عدالت و نظام انسانی بود. از این رو، امامان به شیعیان خود اجازه نمی‌دادند در خدمت دستگاه‌های حکومتی در آیند، زیرا چنین مشارکتی، یاری رساندن به ستم و تقویت دستگاه پیدادگری محسوب می‌شد. تنها استثناء در مواردی بود که مصلحت دینی مهم‌تری در میان باشد که در آن صورت، به برخی از افراد مورد اعتماد اجازه فعالیت در درون ساختار حکومت داده می‌شد (فضل‌الله، ۱۳۹۰، ص ۷۴).

نمونه بارز این استثناء، علی بن یقین است که با اجازه امام کاظم علیه‌السلام در دستگاه هارون الرشید فعالیت می‌کرد و امام حتی او را از استعفا و کناره‌گیری منع فرمود (ابن بابویه، ۱۳۷۷، ص ۵۹۵). در مقابل، می‌توان به درخواست حسن بن حسین انباری اشاره کرد که از امام رضا علیه‌السلام تقاضا کرد به دلیل ترس از جان، اجازه فعالیت در دستگاه حکومتی را به او بدهند. امام در پاسخ شرط کردند: «اگر می‌دانی که می‌توانی به سنت پیامبر صلی الله علیه آله وسلم عمل کنی، یارانت با تو همکاری می‌کنند و از مالی که به دست می‌آوری به نیازمندان کمک می‌کنی، در این صورت [این کار] کفاره [عمل تو] خواهد بود؛ و گرنه، نه» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۱۱۱). بنابراین، امام رضا علیه‌السلام اجازه همکاری با حکومت را منوط و مشروط به وجود یک مصلحت دینی بالاتر می‌دانستند؛ مصلحتی که بتواند مفسده ناشی از اعانت به ظالم را جبران کند. در غیر این صورت، فرد همکار، در عمل از اصول دینی فاصله گرفته و به حلقه فساد حاکمان می‌پیوندد (فضل‌الله، ۱۳۹۰، ص ۷۵).

۴-۷. عدم شرکت امام رضا علیه‌السلام در عزل و نصب حکام

بی‌تردید، یکی از اهداف پنهان مأمون از پیشنهاد ولایتعهدی، انتساب اقدامات ناپسند حکام مناطق مختلف به شخص امام رضا علیه‌السلام بود. مأمون به آن حضرت پیشنهاد کرد که اشخاص مورد نظر خود را برای والی‌گری استان‌ها تعیین کند؛ اما امام این درخواست را رد کردند و فرمودند: «من بر این اساس [ولایتعهدی] را پذیرفتم که در امر و نهی و عزل و نصب کارگزاران دخالتی نداشته باشم» (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۲، ۱۶۷-۱۶۶). به دلیل عدم مشروعیت حکومت مأمون، امام رضا علیه‌السلام به‌طور کلی از دخالت در امور اجرایی، از جمله انتصاب و برکناری والیان، خودداری می‌ورزید. این موضع‌گیری هوشمندانه، ایشان را از قرار گرفتن در معرض اتهامات و نارضایتی‌های عمومی مصون داشت؛ چرا که هرگونه تصمیم در این حوزه ناگزیر با موافقت و مخالفت گروه‌هایی همراه می‌شد و بدین ترتیب، امام نقشه شوم مأمون را خنثی کردند. این تدبیر چنان پیچیده و عمیق بود که به یقین، تنها مأمون از ابعاد کامل آن آگاهی داشت و حتی نزدیکان و مشاورانش نیز از حقیقت این سیاست بی‌خبر بودند. شواهد تاریخی حاکی از

آن است که حتی فضل‌بن سهل، وزیر و فرمانده کل و نزدیک‌ترین فرد به دستگاه خلافت، نیز از محتوای واقعی این سیاست آگاهی نداشت (خامنه‌ای، ۱۳۶۳). مأمون برای آن که هیچ آسیبی به اهداف استراتژیک او از این حرکت پیچیده وارد نیاید، حتی به ساختن روایت‌ها و دلایل جعلی درباره انگیزه‌های خود متوسل می‌شد. راستی باید گفت که سیاست مأمون از پختگی و عمق بی‌نظیری برخوردار بود. با این حال، در سوی دیگر این صحنه، امام رضا علیه‌السلام قرار داشت که با هوشیاری الهی خویش، با وجود همه حيله گری‌های مأمون این تدبیر پیچیده را به حرکتی بی‌اثر و بازپچه‌ای کودکانه تبدیل کرد. در نهایت، مأمون با وجود تمام سرمایه‌گذاری و تلاش، نه تنها بهره‌ای از این عمل نبرد، بلکه سیاست او به عاملی علیه خودش تبدیل شد (خامنه‌ای، پیام‌ها، ۱۳۶۳/۰۵/۱۸).

۵-۷. موضع امام رضا علیه‌السلام در برابر پذیرش ولایتعهدی

شواهد تاریخی به وضوح نشان می‌دهد که امام رضا علیه‌السلام تنها تحت اجبار و اصرار شدید مأمون، ولایتعهدی را پذیرفتند. مهم‌ترین عوامل این تصمیم را می‌توان به شرح زیر برشمرد:

۱. حفظ جان خویش؛ ۲. صیانت از جان شیعیان؛ ۳. تداوم حضور خاندان پیامبر صلی الله علیه آله و سلم در عرصه سیاسی جامعه؛ ۴. خنثی‌سازی توطئه‌های پیچیده حکومت (عاملی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۲۹۸-۲۸۸).

امام رضا علیه‌السلام در دوره ولایتعهدی، از این موقعیت برای پیشبرد اهداف الهی خود بهره‌برداری مؤثری نمودند. در این دوره، نه تنها ارتباط ایشان با مردم قطع نشد، بلکه آزادانه‌تر و گسترده‌تر گردید. مردم برای دریافت راهنمایی‌های دینی و سیاسی به محضر ایشان می‌رسیدند و امام نیز به صورت علنی به تبیین مسئله امامت می‌پرداختند (جعفری، ۱۳۶۵، ص ۳۴-۲۷).

۶-۷. بیعت گرفتن به شیوه پیامبر صلی الله علیه آله و سلم

در مراسم رسمی ولایتعهدی، که با حضور وزیران، دبیران، بزرگان لشکر و قبیله، اشراف، شاعران و عموم مردم برگزار شد، امام رضا علیه‌السلام برخلاف انتظار مأمون و حاضران، دست خود را برای بیعت به سوی مردم نگشودند، بلکه دست مبارک خویش را به گونه‌ای گرفتند که کف دست به سوی مردم و پشت دست به سوی خودشان بود. هنگامی که مأمون درباره این شیوه بیعت‌گیری پرسید، حضرت فرمودند: «پیامبر خدا صلی الله علیه آله و سلم این چنین بیعت می‌گرفتند» (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۲، ۳۸۹-۳۸۴). این اقدام امام رضا علیه‌السلام و موضع‌گیری ایشان در آن مراسم مهم، هم‌نشان‌دهنده عدم آگاهی مأمون از کیفیت بیعت گرفتن پیامبر صلی الله علیه

آله وسلم و هم تأکیدی بر این بود که روش ایشان، پیروی از سنت نبوی است و نه روش دیگر حاکمان وقت.

۷-۷. دست خط امام رضا علیه السلام در سند ولایتعهدی

امام رضا علیه السلام در حاشیه سند از پیش تنظیم شده ولایتعهدی (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۲، ۲۸۶-۲۸۵)، با افزودن نکاتی کلیدی، اهداف پنهان مأمون را آشکار ساخت. ایشان نوشتار خود را با این عبارت آغاز کردند: «ستایش مخصوص خداوندی است که آنچه بخواهد انجام می‌دهد» (ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲، ج ۳، ۴۷۳). سپس افزودند: «او از خیانت‌های چشم و آنچه در دل‌هاست آگاه است و درود بر محمد و خاندان پاکش». اشاره به آگاهی خداوند از خیانت‌های پنهان و آشکار و نیز درود فرستادن بر خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، در آن شرایط حساس، هم بیانگر حقانیت خاندان امامت و هم اشاره‌ای به شهادت قریب‌الوقوع ایشان بود. این اقدام امام، که در اسناد رسمی آن دوره مرسوم نبود، دارای بار معنایی و سیاسی عمیقی بود. امام در ادامه سند تصریح کردند: «مأمون ولایتعهدی و خلافت را در اختیار من قرار داد، تا اگر بعد از او زنده بمانم، این منصب از آن من باشد» (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۳۸۵).

همچنین، امام در مجلس ولایتعهدی با اشاره به تاریخ صدر اسلام فرمودند: «پیشینیان، عهد امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام را نقض کردند و آن جناب صبر کرد و سپس بر کسانی که مرتکب این اعمال شدند، اعتراض نمود». سپس هشدار دادند: «نمی‌دانم نسبت به من چگونه رفتار کنند و نسبت به شما شیعیان چگونه برخورد نمایند» (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۳۸۶). ایشان در پایان با اشاره به منابع علم امامت فرمودند: «در صورتی که [مطابق آنچه در] جفر و جامعه^۱ [آمده]، بر خلاف ولایتعهدی حکم می‌کنند و نمی‌دانم بر سر من چه خواهد آمد و بر شما چه خواهد گذشت» (عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۱۶۴). این بیانات، علاوه بر نشان دادن اجباری بودن پذیرش ولایتعهدی، حاکی از نگرانی عمیق امام از سرنوشت خود و امت اسلامی و خطراتی بود که در پیش رو داشتند.

---

۱. بنا بر روایتی که کلینی نقل کرده است، خداوند مشی کلی امامان شیعه را در نوشته‌ای بر رسول خدا نازل کرده است؛ احتمالاً این نوشته همان جفر و جامعه است که امام رضا علیه السلام به‌هنگام پذیرش ولایتعهدی مأمون از آن یاد کرده و در پایان عهدنامه چنین نوشته است: «ولایتعهدی را می‌پذیرم، ولی مضمون جفر و جامعه بر خلاف آن دلالت دارند» و گواهی‌هایی نیز بر مضمون آن گواهی دادند» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۱، ۲۸۰-۲۷۹) در روایتی دیگر آمده است که امام رضا علیه السلام در پایان عهدنامه چنین نوشت: «مضمون جفر و جامعه چنین بیان می‌دارد که امر ولایتعهدی به تمامه منعقد نخواهد شد» (جرجانی، ۱۳۷۰، ج ۶، ص ۲۲).

۷-۸. جریان تحریم های اجتماعی و سیاسی حکومت

مأمون در تلاش بود تا امام را از بدنه جامعه جدا کند و این جدایی را وسیله‌ای برای قطع رابطه عاطفی و معنوی ایشان با مردم قرار دهد؛ اما امام در مقابل، از هر فرصتی برای حفظ و تعمیق این ارتباط استفاده می‌کرد (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۸/۰۸/۰۷). پس از پذیرش ولایتعهدی، مأمون از امام رضا علیه‌السلام دعوت کرد تا نماز عید فطر را اقامه کنند. امام در پاسخ فرمودند: «من با این شرط [ولایتعهدی] را پذیرفتم که در امور حکومتی دخالت نکنم و اقامه نماز عید و جمعه از مهم‌ترین شئون حکومتی است» (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۲، ۱۵۰-۱۴۹).

مأمون با این استدلال که «فقط می‌خواهم مقام ولایتعهدی شما در دل‌ها تثبیت شود»، بر درخواست خود پافشاری کرد تا اینکه امام هشدار دادند: «مرا معاف دار! اگر من نماز بخوانم، همانند روش جدم رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و پدرم علی علیه‌السلام برای نماز عید خارج خواهم شد». صبح روز عید، هنگامی که کارگزاران حکومتی و مردم شهر برای همراهی با امام تجمع کرده بودند، ایشان پس از طلوع خورشید، با پای برهنه و عصا به دست و در حالی که خدمتکارانشان را نیز به همین شکل بیرون آورده بودند، از خانه خارج شدند و با گفتن تکبیر، به سوی مصلی حرکت کردند. مشاهده این صحنه، چنان تأثیری بر بزرگان حاضر گذاشت که آنان نیز به احترام امام، از اسب‌های خود پیاده شده و به دنبال ایشان راه افتادند. فضای شهر مرو یکپارچه تحت تأثیر این حرکت معنوی قرار گرفت (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۲، ۱۵۰-۱۴۹). گزارش این محبوبیت بی‌سیره، مأمون را سخت بیمناک کرد. او که از تثبیت موقعیت اجتماعی امام و احتمال تبدیل این صحنه به یک بحران سیاسی هراس داشت، بلافاصله پیامی فرستاد و از امام خواست تا از اقامه نماز منصرف شوند. در بازگشت، امام با اندوه بسیار دعایی خواندند که بیانگر فشار شدید آن شرایط بود: «اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ فَرَجِي مِمَّا أَنَا فِيهِ بِالْمَوْتِ فَعَجِّلْ لِي السَّاعَةَ؛ خدایا! اگر گشایش من از وضعیت کنونی‌ام به مرگ من است، هم اینک در آن شتاب فرما»

دلیل اصلی مأمون برای جلوگیری از اقامه نماز توسط امام، احساس خطر ناشی از محبوبیت بی‌حد و نفوذ کلام ایشان بود. او و مشاورانش هرگز تصور نمی‌کردند که امام بتواند تا این اندازه بر قلب‌های مردم، حتی اشراف و فرماندهان نظامی، حکومت کند. بنابراین، برای در امان ماندن از تبعات سیاسی این اتفاق، برگزاری نماز را متوقف کردند.

انگیزه‌ها و پیامدهای ولایتعهدی امام رضا علیه السلام				
*	جنبه	انگیزه / علت	اقدام / واکنش	پیامد / نتیجه
۱	انگیزه مأمون	مشروعیت بخشی به حکومت مهار قیام‌های علویان	پیشنهاد ولایتعهدی اجبار امام	شکست پروژه مشروعیت بخشی
۲	علت پذیرش امام	اجبار حفظ جان تداوم ارتباط با شیعیان	پذیرش مشروط با عدم دخالت در حکومت	تقویت جریان تشیع
۳	ابهامات تاریخی	چرایی انتخاب مسیر غیر مستقیم	عدم واگذاری ولایتعهدی به امام جواد (ع)	نشان‌دهنده نیت پنهان مأمون
۴	نقش دیدگاه رهبری	تاکید بر مقاومت در عین تعامل به عنوان الگوی مبارزه سیاسی	تحلیل سیره امام به عنوان الگویی کاربردی	ارائه چارچوبی برای مواجهه با نظام‌های نامشروع

جدول ۲: تحلیل انگیزه‌ها و پیامدهای ولایتعهدی امام رضا علیه السلام

۸. نتیجه‌گیری

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و تاریخی، به واکاوی سیره و اندیشه سیاسی امام رضا علیه السلام در مواجهه با حکومت عباسی، به‌ویژه در مقطع ولایتعهدی مأمون، پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که امام رضا علیه السلام در شرایط پیچیده و بحرانی، با درکی عمیق از الزامات زمانه و با تکیه بر مبانی نظری امامت شیعی، راهبردی مبتنی بر «مقاومت فعال در قالب تعامل ظاهری» را در پیش گرفتند.

امام با پذیرش اجباری ولایتعهدی، نه تنها مشروعیت حکومت مأمون را به رسمیت نشناخت، بلکه با وضع شروطی همچون عدم دخالت در عزل و نصب کارگزاران و امور اجرایی، توطئه مشروعیت‌بخشی مأمون را خنثی نمود. همچنین، ایشان از این موقعیت برای تبیین مسئله امامت، گسترش شبکه ارتباطی با شیعیان و افشای چهره واقعی حکومت عباسی بهره بردند. دیدگاه مقام معظم رهبری به عنوان چارچوب مکمل تحلیل، بر هوشمندی، صراحت و عدم سازش امام در عین تعامل تاکید دارد و الگویی از «مبارزه سیاسی حکیمانه» ارائه می‌دهد که در آن، امام با حفظ اصول ثابت، از ظرفیت‌های موجود برای پیشبرد اهداف الهی استفاده نمود. در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که سیره سیاسی امام رضا علیه السلام در دوره ولایتعهدی، نمونه‌ای بارز از مدیریت

بحران در شرایط سلطه سیاسی است که در آن، ایشان با به کارگیری راهبردهایی چون نپذیرفتن مسئولیت اجرایی، مشروط کردن همکاری، استفاده از موقعیت برای تبلیغ معارف ناب شیعی و صراحت در بیان حقایق توانستند توطئه پیچیده مأمون را خنثی فرموده و سبب تقویت و گسترش تشیع و احیای مبارزات علویان گردند. این پژوهش بر این نکته تأکید دارد که تحلیل سیره امام رضا علیه السلام تنها با توجه به بستر تاریخی-سیاسی عصر عباسی و با محوریت نظریه امامت ممکن است و می‌تواند الگویی کاربردی برای مواجهه با نظام‌های سیاسی نامشروع در ادوار مختلف باشد.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

ابراهیم، علیرضا، (۱۳۹۹ش)، **مناظرات امام رضا علیه السلام با علمای یهود**، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.

ابن بابویه قمی، محمد بن علی، (۱۳۷۲ش). **عیون اخبار الرضا علیه السلام**، مترجم: علی اکبر غفاری، تهران، صدوق.

-----، (۱۳۷۷ش). **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**، مترجم: ابراهیم بندرریگی، قم، اخلاق.

ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد، (۱۳۵۷ش). **المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک**، حیدرآباد، دارالمعارف العثمانیه.

ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (۱۴۱۲ق). **مناقب آل ابی طالب**، مترجم: رسولی محلاتی، قم، علامه.

اصفهانى، ابوالفرج علی بن حسین، (۱۳۸۹ش). **مقاتل الطالبیین**، مترجم: رسولی محلاتی، تهران، فرهنگ اسلامی.

افتخاری، سیدغنی، (۱۳۹۸ش)، **امام رضا علیه السلام، مامون و موضوع ولا یتعهدی**، مشهد، به نشر.

امین عاملی، احمد، (۱۳۸۵ش)، **ضحی الاسلام**، مترجم: عباس حسینی، تهران، اقبال.

برقی، ابن خالد، (بی تا)، **المحاسن**، قم، دارالکتب الاسلامیه.

پیشوایی، مهدی، (۱۳۷۸ش)، **سیره پیشوایان**، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.

جرجانی، علی بن محمد، (۱۳۷۰ش)، **شرح المواقف**، قم، محمد بدرالدین نعسانی حلبی.

جعفری، محمد تقی، (۱۳۶۵ش)، **فرصت ولا یتعهدی امام رضا علیه السلام در نشر معارف**، مجموعه آثار

نخستین کنگره جهانی امام رضا علیه السلام، مشهد.

حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۶ق)، **وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه**، قم، موسسه آل البیت.

خامنه ای، سیدعلی، (۱۴۰۰ش)، **محضر رؤوف**، تهران، صهبا.

-----، (۱۳۹۶ش)، **همر زمان حسین علیه السلام**، تهران، موسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.

خرمشاهی، بهاء الدین و همکاران، (بی تا). **حدیث سلسله الذهب**، دائرة المعارف تشیع، تهران، محبی.

خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی بن ثابت، (بی تا). **تاریخ بغداد**، بیروت، دارالکتب العلمیه.

درخشه، جلال، (۱۳۹۱ش)، **سیاست و حکومت در سیره امام رضا علیه السلام**، تهران، بنیاد فرهنگی هنری

امام رضا علیه السلام.

طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵ش)، **تاریخ طبری**، مترجم: ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر.

طقوش، محمد سهیل، (۱۳۹۱ش)، **دولت عباسیان**، مترجم: حجت الله جودکی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

عاملی، جعفر مرتضی، (۱۳۶۵ش)، **زندگانی سیاسی امام رضا علیه السلام**، مشهد، کنگره جهانی حضرت

رضا علیه السلام

-----، (۱۴۲۶ق)، **الصحيح من سيرة النبي الأعظم**، قم، دار الحدیث.

عطاردی، عزیزالله، (۱۳۹۷ش)، **اخبار و آثار حضرت امام رضا علیه السلام**، تهران، صدرا.

فضل الله، محمدجواد، (۱۳۹۰ش)، **تحلیلی از زندگانی امام رضا علیه السلام**، مترجم: محمدصادق عارف، مشهد، آستان قدس رضوی.

قلقشندی، علی بن احمد، (۱۴۲۷ق)، **مآثر الاناچه فی معالم الخلافه**، بیروت، عالم الكتاب.

قندوزی، سلیمان بن ابراهیم، (۱۴۲۲ق)، **ینایع الموده**، محقق حسینی، قم، دارالاسوه.

کارخانه، علی، (۱۳۹۲ش)، **سیره سیاسی امام رضا علیه السلام و تحلیل مسئله ولایتعهدی**، قم، بوستان کتاب.

کراجکی، محمدبن علی و نعمه، عبدالله، (۱۴۱۰ق)، **کنز الفوائد**، قم، دار الذخائر.

کلینی، محمدبن یعقوب اسحاق، (۱۳۷۵ش)، **اصول کافی**، مترجم: محمدباقر کمره‌ای، قم، اسوه.

مالکی، ابن صباغ، (۱۴۲۲ق)، **فصول المهمه**، قم، دارالحديث.

ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد، (۱۴۲۱ق)، **أدب الدنيا و الدين**، بیروت، دار و مکتبه الهلال.

محقق، سیدعلی، (۱۳۵۰ش)، **زندگانی پیشوای هشتم؛ امام علی بن موسی الرضا علیه السلام**، قم، نسل جوان.

مفید، محمدبن محمدبن نعمان، (۱۴۱۳ش)، **الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد**، محقق: مؤسسه آل البیت، قم، دارالمفید.

پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی).

[/https://farsi.khamenei.ir](https://farsi.khamenei.ir)

References

Holy Quran

- Al-Barqi, Ahmad ibn Muhammad ibn Khalid. (n.d.). Al-Mahasin. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Al-Hurr al-Amili, Muhammad ibn al-Hasan. (1996). Wasa'il al-Shi'a ila Tahsil Masa'il al-Shari'ah. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt.
- Al-Isfahani, Abu al-Faraj Ali ibn al-Husayn. (2010). Maqatil al-Talibiyyin. Translated by Rasuli Mahallati. Tehran: Farhang-e Eslami.
- Al-Jurjani, 'Ali ibn Muhammad. (1991). Sharh al-Mawaqif. Qom: (Publisher details incomplete in original).
- Al-Karajaki, Muhammad ibn 'Ali. (1989). Kanz al-Fawa'id. Qom: Dar al-Dhakha'ir.
- Al-Khatib al-Baghdadi, Ahmad ibn 'Ali ibn Thabit. (n.d.). Tarikh Baghdad. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1996). Usul al-Kafi. Translated by Muhammad Baqir Kamare'i. Qom: Osveh.
- Al-Maliki, Ibn Sabbagh. (2001). Fusul al-Muhimmah. Qom: Dar al-Hadith.
- Al-Mawardi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Muhammad. (2000). Adab al-Dunya wa al-Din. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal.
- Al-Mufid, Muhammad ibn Muhammad ibn Nu'man. (1993). Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad. Researched by Mu'assasat Al al-Bayt. Qom: Dar al-Mufid.
- Al-Qalqashandi, Ahmad ibn 'Ali. (2006). Ma'athir al-Inafah fi Ma'alim al-Khila-fah. Beirut: 'Alam al-Kitab.
- Al-Qunduzi, Sulayman ibn Ibrahim. (2001). Yanabi' al-Mawaddah. Researched by Al-Husseini. Qom: Dar al-Osveh.
- Al-Saduq, Muhammad ibn Ali (Shaykh al-Saduq). (1993). 'Uyun Akhbar al-Rida (A.S.). Translated by Ali Akbar Ghaffari. Tehran: Saduq.
- . (1998). Tha15. wab al-A'mal wa 'Iqab al-A'mal. Translated by Ebrahim Bandar Rigy. Qom: Akhlaq.
- Al-Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1996). Tarikh al-Tabari. Translated by Abolqasem Payandeh. Tehran: Asatir.
- Amili, Ja'far Murtada. (1986). The Political Life of Imam Reza (A.S.). Mashhad: Kongreh-ye Jahani Hazrat Reza (A.S.).
- . (2005). Al-Sahih min Sirat al-Nabi al-A'zam (S.A.W.W.). Qom: Dar al-Hadith.

- Amin al-'Amili, Ahmad. (2006). *Duha al-Islam*. Translated by 'Abbas al-Husayni. Tehran: Eqbal.
- Attardi, 'Azizullah. (2018). *Reports and Relics of Imam Reza (A.S.)*. Tehran: Sadra.
- Derakhshesh, Jalal. (2012). *Politics and Government in the Conduct of Imam Reza (A.S.)*. Tehran: Bonyad Farhangi Honari Imam Reza (A.S.).
- Ebrahimi, Alireza. (2020). *The Debates of Imam Reza (A.S.) with Jewish Scholars*. Mashhad: Bunyad Pazhuhesh-ha-ye Eslami Astan Quds Razavi.
- Eftekhari, Seyyed Ghanī. (2019). *Imam Reza (A.S.), Al-Ma'mun and the Issue of Succession (Walī'ahdī)*. Mashhad: Be Nashr.
- Fazlullah, Muhammad Jawad. (2011). *An Analysis of the Life of Imam Reza (A.S.)*. Translated by Muhammad Sadiq 'Aref. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Ibn al-Jawzi, 'Abd al-Rahman ibn 'Ali. (1938). *Al-Muntazam fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk*. Hyderabad: Dar al-Ma'arif al-'Uthmaniyyah.
- Ibn Shahr Ashub, Muhammad ibn Ali. (1992). *Manaqib Al Abi Talib*. Translated by Rasuli Mahallati. Qom: Allameh.
- Ja'fari, Muhammad Taqi. (1986). *The Opportunity of Imam Reza's (A.S.) Successorship in Disseminating Knowledge*. Proceedings of the First International Congress on Imam Reza (A.S.). Mashhad.
- Karkhanah, 'Ali. (2013). *The Political Conduct of Imam Reza (A.S.) and an Analysis of the Successorship Issue*. Qom: Bustan-e Ketab.
- Khamenei, Sayyid Ali. (2017). *Companions of Husayn (A.S.)*. Tehran: Mo'asseseh Pazhuheshi Farhangi Engelab Eslami.
- . (2021). *Mahzar-e Ra'uf*. Tehran: Sobha.
- Khorranshahi, Baha' al-Din. (n.d.). *Hadith Silsilat al-Dhahab*. Daneshnameh-ye Tashayyo.
- Muhaqqiq, Sayyid 'Ali. (1971). *The Life of the Eighth Leader; Imam Ali ibn Musa al-Reza (A.S.)*. Qom: Nasl-e Javan.
- Pishva'i, Mahdi. (1999). *The Conduct of the Leaders (Sireh-ye Pishvayan)*. Qom: Mu'assasat al-Imam al-Sadiq.
- Tqush, Muhammad Suhayl. (2012). *The Abbasid State*. Translated by Hujjatullah Judaki. Qom: Pazhuheshgah-e Howzeh va Daneshgah.
- The Official Website for the Preservation and Publication of the Works of His Eminence Ayatollah al-Uzma Sayyid Ali Khamenei. <https://farsi.khamenei.ir/>